

- [3] Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- [4] Кеменгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. Оқулық, сөздік. – Алматы: Алаш, 2006. 3 т. – 240 б.,
- [5] Момынова Б., Саткенова Ж. Қазақ тілінің морфологиясы. Есімдер. – Алматы: Арыс, 2007. – 120 б.
- [6] Жұбаева О. Қазақ тілі грамматикалық категорияларының антропоэкетілгі: филол. ғыл. докт. ...дисс: 10.02.02. – Алматы, 2010. – 296 б.
- [7] Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. - Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.
- [8] Омарова А. Қазақ тіліндегі нөлдік морфеманың функционалды және семантикалық аспектісі: филол. ғыл. докт. ...дисс: 10.02.02. – Алматы, 2006. – 281 б.
- [9] Исаев С. Қазақ тіліндегі сөздердің лексика-грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 304 б.

МРНТИ 16.21.41

Т. Рамазанов

Грамматика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері
А.Байтұрсынұлы атындағы ТБИ, Алматы қаласы, Қазақстан

XX ҒАСЫР БАСЫНДА ЖАРЫҚ КӨРГЕН «ЕСЕП ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ» ЕТІСТІҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ *(Г.Бегәлі ұлы мен К. Делімбет ұлы оқулықтары бойынша)*

Аннотация: Мақалада XX ғасыр басында жарық көрген оқулықтарда етіс категориясының берілу жолдары мен талданымы сөз болып, мысалдармен айқындалады. Сондай-ақ ұлттық тіл білімі қалыптасқаннан кейінгі кезеңдерде етіс категориясының жіктелімі мен түрлері мақалада айқын көрініс табады.

Тірек сөздер: XX ғасыр, етіс, оқулықтар.

Т. Рамазанов

Младший научный сотрудник отдела грамматики
Института языкознания им. А. Байтұрсынова
г. Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЗАЛОГА В «ПОСОБИЯХ ПО АРИФМЕТИКЕ», ИЗДАННЫХ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА *(По учебникам Г. Бегали-улы и К. Делимбет-улы)*

Аннотация. В статье рассматриваются и уточняются примерами методы передачи и разбора категории залога в учебниках, изданных в начале XX века. Также в статье раскрываются классификация и виды категории залога в период после формирования национального языкознания.

Ключевые слова: XX век, категория залога, учебники.

T.Ramazanov

Junior researcher of the Grammar Department,
A.Baitursynuly Institute of Linguistics
Kazakhstan, Almaty

**SPECIFIC FEATURES OF THE APPLICATION OF THE VOICE IN THE
„MANUALS ON ARITHMETICS» PUBLISHED IN THE BEGINNING OF THE
XX CENTURY**

(Based on the textbooks of G. Begali uly and K. Delimbet uly)

Annotation. The article examines and clarifies with examples the methods of transferring and parsing the category of voice in textbooks published at the beginning of the twentieth century. The article also reveals the classification and types of the category of voice in the period after the formation of national linguistics.

Key words: XX century, verb, textbooks.

Етіс – етістіктің ерекше категориясы. Етіс қимыл, іс-әрекеттің, субъекті мен объекті арасындағы әр түрлі қатынасты білдіріп, белгілі қосымшалар жүйесі арқылы жасалатын етістік категориясы.

Түркітану мен қазақ тіл білімінде етіс категориясы ғалымдар назарына ілігіп, 50-жылдардан бастап ғылыми негізде қарастырыла бастады. 30-жылдарға дейінгі еңбектерде етіс түрліше аталып, әрқилы бөлініп келген. Ұлттық тіл білімі қалыптасқанға дейінгі кезеңде зерттеушілер етісті бірде *eticтік* (М.А.Казем-Бек), бірде *форма* (Н.И. Ильминский), бірде *вид* (Грамматика алтайского языка) деп түрліше атаған. Н.И. Ильминский, М.Терентьев, П.М. Мелиоранский еңбектерінде болымсыз етістіктер «отрицательный залог» етіс ретінде берілген. *-ңқыра/-ңкіре* жұрнақтарын Н.И. Ильминский «уменьшительная форма» деп атаса, «Грамматика киргизского языка» деген кітапта ол «усилительный залог» ретінде сипатталған. Казем-Бек, «Грамматика алтайского языка», М.Терентьев еңбектерінде – 5, Н.И. Ильминскийде – 6, «Грамматика киргизского языка» деген кітапта 8 түрлі етіс көрсетілген. Яғни, ұлттық тіл білімі қалыптасқанға дейінгі кезеңде зерттеушілер етіс категориясын түрліше таныған және ортақ ұстаным болмаған.

Қазақ тіл білімінде етіс жайлы ең алғашқы пікір Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінде көрініс тапты. А.Байтұрсынұлы өз еңбегінде етістің 10 түрін көрсетсе, Қ.Кемеңгерұлы – 6, Қ.Жұбанов 7 түрін көрсетеді: [1,160]

А.Байтұрсынұлы әр етісті даралап, әрқайсысының көрсеткіштерін көрсетіп, оған өзінше ат беруге тырысса, Қ.Кемеңгерұлы мен Қ.Жұбанұлы мағыналық, тұлғалық ұқсастықтарына байланысты басын біріктіріп, жинақтаған. Салт, сабақты, өздік, ырықсыз, ортақ етістерді екі ғалым да бірдей таныған. Ғалымдардың (А.Байтұрсынұлы, Қ.Кемеңгерұлы мен Қ.Жұбанұлы) сабақты, салт, өздік, ортақ, ырықсыз етістердің тануы ұқсас. Көрсеткіштері бірдей болғанмен, «понудительный залог» Қ.Кемеңгерұлы «беделді етіс» деп атаса, Қ.Жұбанұлы «өзгелік етіс» деп атаған. Қ.Жұбанов беделді, өзгелік етістерді топтастырып беру себебін былайша түсіндіреді: «Бұрынғы өзгелік етіс пен беделді етісті екеуін бір қостық. Үйткені екеуі де – өзге біреу арқылы істелетін іс. Өзге біреуге беделінді саласың ба, қорқытасың ба – бәрібір. Тіл мұнысын айырмайды» [2,380].

А.Байтұрсынұлы	Қ.Кемеңгерұлы	Қ.Жұбанов
1. өздік: -ын/-ін	1. өздік: -нсабақты етіс	1. өздік етіс сабақты етіс
2. ырықсыз: -л	2. ырықсыз: -л	2. ырықсыз: -лсалт етіс
3. ортақ: -ыс/-іс	3. ортақ: -с	3. ортақ: - сөздік етіс
4. салт	4. салт етіс	4. салт
5. сабақты	5. сабақты етіс	5. сабақты
6. беделді: -дыр	-т, -ыр/-ір/-р,	6. өзгелік етіс:
7. өзгелік: -ғыз	-дыр/-дір, -қыз/-кіз	өзгелік етіс: -тыр/-тір,
8. шығыс: -стыр	6. беделді етіс: өздік етіс	-қыз/-кіз, -ыт/-іт, -ыр/-ір
9. өсіңкі: -қыла	-тыр/-тір, -қыз/-кіз, -ыт/-іт, -ыр/-ір	7. төсіңкі етіс: -ңқыра/-
10. дүркінді: -ңқыра	7. прогресивный вид (өсіңкі етіс):	ңкіре
	-ңқыра/-ңкіре	

А.Байтұрсынұлы жіктеуіндегі беделді етіс, өзгелік етіс, шағыс етістерді топтастырып, бір етіс түрінде беру, дүркінді етісті (многократный вид) етіс қатарына қоспау жағынан келгенде, Қ.Кемеңгерұлы мен Қ.Жұбанов еңбектері өзара ұқсас. Қ.Жұбанов өсіңкі етісті етіс қатарына шартты түрде қосып отырғанын айта келіп, былай дейді: «Өсіңкі етіс мағынасы жағынан етіс емес, сонда да құрылысы жағынан (етіс үстеулері сияқты мұның үстеуі түбір мен *-ма*-ның аралығына тығылатын болғандықтан) етіске ұқсас болғандықтан, жетінші етіске мұны да санадық»[2,381].

Қ.Жұбанов өзгелік етістің өзіндік ерекшелігін түсініп, *-ым/-ім, -қыз, -тыр, -ыр/-ір* жұрнақтары салт етіске жалғанса, өзгелік етіс емес, сабақты етіс жасалатынын, өзгелік етіс болуы үшін аталған қосымшалар сабақты етістіктерге жалғануы керектігін айтады. Сонымен қатар өзгелік етіс болу үшін тура толықтауышпен қатар жанама толықтауыштың да болуы шарт екенін ескертеді.

І.Кеңесбаев 1939 жылы жарық көрген «Қазақ тілі» атты оқулығында Қ.Кемеңгерұлы, Қ.Жұбановтардың үлгісімен етістің 6 түрін көрсетіп, салт, сабақты етістіктерді етіс ретінде танығанмен, кейінгі еңбектерінде етістің 4 түрін ғана атайды. Етіс түрлерін (өздік, ортақ, ырықсыз, өзгелік) тану жағынан кейінгі ғалымдар арасында алшақтық байқалмайды. С.Аманжолов қана өздік етісті етіс қатарына қоспайды.

Қазақ тілінде негізгі етісті етістің бір түрі деп көрсеткен еңбектердің қатарына: «Қазақ тілінің грамматикасы» (етіс категориясын жазған – А.Хасенова); А.Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі. Морфология»; Ш.Бектұров, М.Серғалиев «Қазақ тілі», т.б. еңбектерді жатқызуға болады. Бұл туралы С.Исаев: «Негізгі етіс деп аталатын етіс түрінің етістік түбірі деген ұғымнан, мейлі негізгі түбір, мейлі туынды түбір, мейлі күрделі түбір болсын, не семантикалық жағынан, не формалық жағынан, не синтаксистік қызметі, басқа сөздермен қарым-қатынасы жағынан ешбір айырмашылығы жоқ екен. Бұл – бір. Екіншіден, грамматикалық я лексика-грамматикалық категория түрлеріне негіз болатын тұлға, яғни негізгі етіс деп аталған, дұрысында, етістік түбірі деген тұлға ол категорияның бір түрі бола алмайды, категория шеңберіне енбейді, сол категория түрлеріне негіз ғана болады. Сондықтан негізгі етіс деген етіс категориясының түрі жоқ, етіс категориясына, түрлеріне негіз болатын негізгі, туынды, күрделі етістік түбір деген ғана ұғым бар», – дейді [3,178].

Сонымен қатар А.Хасенова етіс жұрнақтарын сөз тудырушылық қызмет атқаратынын айтса, Ы.Маманов оларды форма тудырушы жұрнақтар қатарында таниды, яғни етіс жұрнақтарының жалғанған сөзінің лексикалық мәнін өзгертпей, солармен коррелятивті түрде өмір сүретінін айтады [4].

Қазақ тіліндегі етістің табиғатын кеңінен тану мақсатында ХХ ғасыр басында 1929 жылы жарық көрген Ғ.Бегәліұлының «Есеп құралы» мен Делімбет ұлы Кенжебектің

Ж.М.Боғдано, Ш.Л.Каролкоптан аударған, 1936 жылғы «Арифметикалық есеп кітабын» өзара салыстыра отырып сөз етпекпіз.

Ғ.Бегәліұлының «Есеп құралында» етіс тұлғаларының ішінде әсіресе ырықсыз етіс жиі кездеседі. Әсіресе «Оқытушылар үшін» деп аталатын кіріспе сөзде ырықсыз етіс тұлғалары көп. Мысалы:

- 1-бөлімде сандарды әр қайсысын жеке *қаралып* ауыз екі есептеуге, жазыуға, оқыуға *үйретіледі*. Қосылма, шығатын қалдықсандар мен *таныстырылады*; жыйындық, қалдық табыуға жаттықтырылады. Ауыз екі шапшаң, дұрыс есептеуге *дағдыландырылады*; бірте-бірте қосыу, алыу амалдары мен, одан кейін көбейту, бөлу амалдары мен де *таныстырылып*, айағында төрт амал мен есептер шығартуға *үйретіледі*.

- 19-беттегі шеңбер ішіндегі сыртындағы сандардың әр қайсысы көбейтіп шығылады. Мәселен: бірінші шеңбер ішіндегі 2 ге, шеңбер сыртындағы сандарды бірте-бірте көбейтіп шығуға (2×9; 2×5; 2×7...).

- II-бөлімде 20 ішіндегі сандар мен *таныстырылып* төрт амалы үйретіледі, есептер шығартып *жаттықтырылады*.

- III-бөлім дөңгелек ондықтар тұралы. Мұнда да алдыңғы жол мен жұмыс *істеледі*.

- 10 ның ішіндегі сандар әр қайсысы жеке *қаралып* ауыз екі есептеуге, жазуға, оқуға *үйретіледі* [5, 25].

Бұл ретте ырықсыз етіс тұлғаларының көбінесе -у керек формантының орнына жұмсалғанын байқаймыз: *ауыз екі есептеуге, жазыуға, оқыуға үйретіледі – үйрету керек; қалдық сандар мен таныстырылады – таныстыру керек; жыйындық, қалдық табыуға жаттықтырылады – жаттықтыру керек; ауыз екі шапшаң, дұрыс есептеуге дағдыландырылады – дағдыландыру керек; төрт амал мен есептер шығартуға үйретіледі – үйрету керек; алдыңғы жол мен жұмыс істеледі – жұмыс істеу керек*; т.с.с. II-бөлімде 20 ішіндегі сандар мен *таныстырылып* төрт амалы үйретіледі; 10 ның ішіндегі сандар әр қайсысы жеке *қаралып*; I-бөлімде сандарды әр қайсысы жеке *қаралып*, есептер тек мысал үшін, өрнек ретінде ғана алынған т.с.с. Етістік тұлғалары ырықсыз етіс тұлғасында қолданылғанмен, іс-әрекет иесі белгілі – оқытушы. Ырықсыз етіс тұлғалы етістіктердің дені қазіргі тілімізде де сол күйінде қолданылғанмен, бүгінгі таңда сөйлеу тіліне ғана тән элементтер де кездеседі: 19-беттегі шеңбер ішіндегі сыртындағы сандардың әр қайсысы көбейтіп *шығылады*. Алайда мұндай қолданыстар жалпылық сипат алмаған.

Сонымен қатар ырықсыз етіс тұлғалары есеп шарттарында, тапсырмаларда да кеңінен қолданылған:

- Күбіге 3 рет 2 шелектен сұу *құйылды*, тағы 1 шелек үстелді. Не бәрі күбіге неше шелек сұу *құйылды*?

- 6 метірлік бөренені бірдей қып 3-ке кескенде 3 дінгек шықты. Әр дінгек 1 метірдей *жерге сіңірілді*. Дінгектердің ұзындығы қанша?

- Егістікке ең әуелі 9 қап, соңынан 8 қап, одан кейін 12 қап тұқым *апарылды*. Не бәрі неше қап тұқым *апарылды*?

- Жаңыл осы жетінің ішінде 2 күн науқас болып, бір күн етігі жыртылып сабаққа бара алмай қалды. Бұл жетінің ішінде Жаңыл неше күн оқыды? [5]

Есеп шарттарында ортақ етіс тұлғалары да қолданылған: Тоғай бойында 2 майа пішен бар. Мұның бірі 5 түйелік, екіншісі 4 түйелік. Осы пішенді үш үй тең *бөліп алысты*. Үй басы неше түйеден алды?

Ал өздік етіс, өзгелік етіс қосымшаларын кездестіре алмадық. Бұл сол кездегі кеңес үкіметінің идеологиясына сәйкес оқулық авторларына қойылған негізгі талаптардың бірі болса керек. Әйтпесе Күбіге 3 рет 2 шелектен сұу құйылды, тағы 1 шелек үстелді. Не бәрі күбіге неше шелек сұу құйылды? деген сөйлемдегі етістіктерді сұу құйғызды түрінде алуға; Егістікке ең әуелі 9 қап, соңынан 8 қап, одан кейін 12 қап тұқым апарылды. Не бәрі неше қап тұқым апарылды? деген сөйлемдегі етістіктерді апартты түрінде де беруге болар еді. Автор етіс тұлғаларын өздік, өзгелік етісте қолданбай, іс-әрекет иесін көрсетпей, бейтарап күйде берген.

Сонымен қатар сол кездегі идеологияға сәйкес кедейлікті дәріптеу сарыны да байқалады. Мысалы: *Жаңыл осы жетінің ішінде 2 күн науқас болып, бір күн етігі жыртылып сабаққа бара алмай қалды. Бұл жетінің ішінде Жаңыл неше күн оқыды?* түрінде келетін есептің шартында Жаңылдың не себепті сабаққа бара алмай қалғанын көрсету (*2 күн науқас болып, бір күн етігі жыртылып*) есептің шешіміне әсер етпейді. Алайда сол кездегі идеологияға сәйкес оқулықта партияның саясаты көрініп тұруы талап етілгеніне байланысты мұндай фактілерді автор мақсатты түрде қолданғаны байқалады.

Рай тұлғаларының ішінде ашық және бұйрық райлы етістіктер жиі қолданылған. Автор тарапынан жазылған кіріспеді F.Бегәліұлы бүгінгі таңда көптік форма ретінде танылып жүрген етістік тұлғаларын қолданады. Мысалы:

Бұл кітапшаны жазғанда «болкөбіскій» мен «боренес» кітаптарының жүйелері мен, әзір сыйпырлары мен *пайдаландық*. Кітәбшаның мәтерийалдарын қолдан келгенше қазақстан білім ордасы пұрғырамына ійкемдеуге *тырыстық*. Кітапшамыздың кемшілікті жерлері жоқ *демейміз*. Сондай жерлерін көрсеткендерге алғыс айтыб екінші басбасында толықтырып *түзетер едік*. Алғашқы кезде сыйпырлардың екі түрін – жазба, баспа түрлерін *алдық*, балалардың көзін, қолын сыйпырлардың дұрыс сүүретіне дағдыландыру үшін [5]. Мұндай қолданыстардан автордың етістіктерді көптік тұлғада емес, сыпайы формада беріп отырғанын аңғарамыз. Сонымен қатар аталған еңбекте етістіктердің I жақтың көпше түрінде қолданылуы да жиі кездеседі. Мысалы:

- 10 қап быйдайымыз бар еді. Мұның 4 қабын дйірменге апарып тартып алдық. Қалғанын ұраға көмдік. Біздің үйдің ұрада неше қап быйдайы бар?

- Біздің сыйыр күніне 7 айақ сүт береді. 4 айағынан әжем айран ұйытады. Қалғанын біз сүттей ішеміз. Біз неше айақ сүт ішеміз?

- Егін қызметінен босанысы мен әкем екеуіміз 3 түйе шілік 4 түйе сексеуіл 1 түйе дүзген отын үйдік. Біздің үйге айына 2 түйе отын керек. Біздің неше айлық отынымыз бар?

- Күздікте үйген 5 түйе шілік, 6 т.йе жыңғыл, 4 түйе сексеуіл отынымыз бар еді, соңынан тағы 3 түйе отын түсірдік. Барлығы қанша отын жыйнаған екенбіз?

- Не бәрі 20 қап астық алдық. Мұның 3 қабын іштік, 4 қабын тұқымға арнадық. Енді жеуге қалғаны неше қап?

- Біз мектепке таң ертең сағат 9 да келіп, күндізгі сағат де қайтамыз. Күніне біз неше сағат оқыймыз?

- Малға пішенді күніне екі рет береміз: таң ертең, кешке. Ертең мен 4 құшақ, кешкілікте 2 құшақ. 3 күнге неше құшақ пішен керек?

- Қала мен біздің ауылдың арасы 18 кйлометір. Біз көлік бен 3 сағатта барып қайтамыз. Бір сағатта неше кйлометір жүрдік? [5]

Қазіргі кезде ырықсыз етіс тұлғасымен берілетін етістіктердің орнына да I жақтың көпше тұлғасы қолданылған: *Біз уақытты сағат, мүнәтпен есептейміз, немесе сағат, жарты сағат, шерік сағат деп те айтамыз.* Ал 1936 жылы жарық көрген «Арифметикалық есеп кітабында» ырықсыз етіс тұлғалары қолданылған:

● Көбейтілетін (5) сан көбейер *деп аталады* да, көбейткіш (4) сан *деп аталады*. Көбейткеннен шыққан қорытынды сан (20) өсінді *деп аталады*. Көбейер мен көбейтер көбейкіштер *деп аталады*.

● Бөлінетін (56) сан бөлінер *деп аталады*.

● Бөлінетін (7) сан бөлгіш *деп аталады*.

● Бөлуден шыққан (8) сан тиесі (бөлінді) *деп аталады*.

«Есеп құралдарында» II, III жақта беруге болатын тұлғалар да I жақ көпше түрде қолданылған:

● Не бәрі 20 қап астық алдық. Мұның 3 қабын іштік, 4 қабын тұқымға арнадық. Енді жеуге қалғаны неше қап?

● 20 шырпыдан, бір-біреуін 4 шырпыдан жіберіп төрткілдер жасасақ, неше төрткіл шығар еді?

● Біз мектепке таң ертең сағат 9 да келіп, күндізгі сағат 12 де қайтамыз. Күніне біз неше сағат оқыймыз?

● Малға пішенді күніне екі рет береміз: таң ертең, кешке. Ертең мен 4 құшақ, кешкілікте 2 құшақ. 3 күнге неше құшақ пішен керек?

● Қала мен біздің ауылдың арасы 18 кйлометір. Біз көлік бен 3 сағатта барып қайтамыз. Бір сағатта неше кйлометір жүрдік?

● 3 бірліктен 8 ді шегерүүге болмайды, аз, жетпейді. Ендеше 70 ден бір онды айырып *аламыз* да бірліктерге *ыдыратамыз*, ол 10 бірлік болады; бұрыннан үш бірлік бар еді, соны мен 13 бірлік болды. Бұдан 8 ді *шегерсек* 5 қалады; тағы 60 бар, соны мен $73-8=65$ [6].

I жақтың көпше тұлғалы етістіктердің жиі қолданылуы тағы да сол кездегі идеологияға сәйкес кеңес еліндегі тұрғындардың ынтымағын, ауызбірлігін көрсетуден болуы керек. Себебі кітаптың бастырушысы – Одақтық «жаңа әліп» кәмітеті болғандықтан, оқулық бірнеше рет сүзгіден өткізіліп, жіті қадағаланған.

Оқулықта сыпайының көпше түрі мен анайы II жағы немесе тұйық етістік тұлғалы міндеттеу модальділігімен берілген қолданыстар да кездеседі:

● 7 ондықтан бір ондықты айырып *аламыз*-да оны ыдыратып содан 6 ны *шегере қойамыз*, қалады – 4; 7 ондықтың 6 уы қалды, жана $4=64$.

● 82 ден 78 ді қалай *шегерер едіңдер?*

● Ондықтарын ондықтардан, бірліктерін бірліктерден *шегере қойаредік*. Бірақ кемүүші санда бірлік 2, шығатын санда 8, аздан көпті шығаруға болмайды ғой. Ендеше 80 мен бір онды алып ұсақтап 2 ге *қосамыз*-да одан 8 ді *шегереміз*, - 4 қалады, 80 нен бір ондықты алғаннан кейін, 70 қалып еді, енді одан 70 ді шегерсек түк қалмайды, сүйтіп $80-78=4$. 73 ден 8 ді қалай *шегеруу керек?* [6]

Оқулық пен оқушы арасында диалог орнатуды көздеген авторлар мақсатты түрде бірінші, екінші жақтардың көпше түрлерін қолданғаны байқалады. Мысалы, $36-3$ ондық, 6 бірлік; $40-4$ ондық. 3 ондық жана 4 ондық $=7$ ондық немесе жетпіс; 70 бен 6 бірлік қанша болатынын *жақсы білесіңдер*. Мына сандардың жыйнағын табындар, өздерінде сондай сандар (қандай) ойлап тауып шығарындар: $47+30=36+20=75+20=86+10=48+50=38+40=$ деп келетін тапсырмада автор оқушылардың

өткен материалдарын ескерте отырып (*қанша болатынын* жақсы білесіңдер), жаңа тапсырмалар береді. Сол сияқты есепті шығарудың үлгісін көрсетіп, сипаттай отырып берілген тапсырмалар да көп. Мысалы:

- 48 ден 43 ді шегеріндер: 8 ден 3 шегерілсе 5 қалады, 40 дан 40 ды шегерсек түк қалмайды. Ендеше $48-43=5$.

- 94 ден 54 ді шегерсек, 40 қалады. Үйткені 4 ден 4 ді шегерсек түк қалмайды, 90 нан 50 ді шегерсек 40 қалады. 75 ден 42 ні шегерсек, қанша қалады? [6]

Оқулық әрдайым ақыл айтып, тапсырма беруші ғана емес, есептің шешуін өзі де білмейтін, балалардың жауабын білгісі келетін сырлас дос ретінде де көрінеді. Ол үшін авторлар мақсатты түрде *екен* көмекші етістігін қолданған. Мысалы:

- 14 текшеден бағана тұрғызындар, бір-бір бағанаға 2 текшеден келсін: қанша бағана *шығар екен?*

- 15 шырпыдан, бір ыңғай 5 үшкіл жасаңдар: әр бір үшкілге неше шырпыдан *кетер екен?*

- 10 шырпыны санап алыңдарда бірдей ғып екі қорапқа салыңдар. Әр қорапта неше шырпыдан *бар екен?* [6]

Ғ.Бегәліұлының 1929 жылы жарық көрген «Есеп құралының» осындай диалогтық байланысқа құрылуын, балаларға үлгіні беріп қана қоймай, сипаттап түсіндіру жағын бүгінгі оқулық құрастырушылар да ескеруі тиіс. Оқулықта тапсырма көп берілетіндіктен, «Есеп құралдарында» бұйрық рай тұлғалы етістік көп. Мысалы:

- Оқу бөлмесінің ұзынын, көлденеңін, енін адым мен *өлшеңдер*, қанша терезе бар – *санаңдар*.

- Өткен үш жетінің ішінде айазды күн 14, қар жауған күн 7 болды. Осыны дйағырам мен *көрсетіңдер* (дйағырамды қалай салуды мұғалым көрсетсін).

- Март айының календарін жасаңдарда, дем алыс күндерін айнала көк бойау мен, мейрам күндерін қызыл бойау мен сызып *қойыңдар*.

- Кеуделеріңді *өлшеңдер*. Нағыз жұуан кеуде кімдікі? Нағыз кіші кеуде кімдікі? *Салыстырыңдар*.

- Мыналарды *орындаңдар*: 24, 28, 26, 29, 27, 31, 34, 37, 35, 38, 36 [6].

Тапсырмалар оқушылардың күнделікті көріп, пайдаланып жүрген заттарына қатысты, өздеріне керек болатын дүниелер жасауға (календарь) қатысты берілген. Мысалы:

- Шыбықтан жасаңдар: 28, 29, 25, 32, 37, 34, 39.

- 40 дан 50 ге шейінгі сандардың бәрін шыбықтан жасаңдар. Бұларды шотқа салыңдар, сол салғандарыңды жазып алыңдар.

- 50 ден 60 қа шейінгі сандардың бәрін шыбықтан жасаңдар. Оны шотқа салыңдар. Соның бәрін 59 дан кейін қарай жазыңдар.

- 12 шырпыны бірдей қылып екі жерге бөліп қойыңдар. Әр қайсысында қанша шырпыдан болды: есептеп шығарыңдар.

- Таба нанды қақ бөліндер, оның жартысын тағы қақ бөліндер. Қандай бөлімдер шықты? Табаның 44-ін екіге бөліндер [6].

Күнделікті тұтынып жүрген нәрселерінен есеп құрастырып, тапсырма орындағандықтан, оқушылар үшін қызық болып, сабаққа ынтасы артатыны түсінікті. Өз бойларын, салмақтарын, оқу бөлмесін өлшеу балалардың есеп ойдағы сандарды алып, қосу үшін емес, айналанды танып, түсіну үшін керек болатынын түсінуге жетелейді. Адыммен, сүйеммен өлшеуге арналған есептер

казактың дәстүрлі өлшемдерінен хабардар етумен қатар бірлесе жұмыс істеуіне, қызығушылықтарының артуына да көмектеседі:

- Оқу бөлмесінің ұзынын, көлденеңін, енін *адым мен* өлшендер, қанша терезе бар – санаңдар.

- Өзіңнің, жолдасыңның бойларыңды *сүйем мен өлшендер* де салыстырып қараңдар.

- *Ауырлықтарыңды* қалай, не мен өлшейсің? Өзіңнің салмағыңды жолдасыңдікі мен салыстыр. Бойыңдыда өлшеп (не мен?) солай ет. Салмағыңды, *бойыңның ұзындығын* дәптеріңе жазып қой, керегі болады [6].

Салмақтарын, бойларын өлшеген соң оны сақтап қою керектігі туралы да кеңес беру арқылы оқулық авторлары «Есеп құралының» өмірдегі маңызын да көрсетеді.

Оқулық жазылған кезеңде ұлттық өлшемдер орыс тіліндегі өлшемдермен алмастырыла бастағандықтан, оқулықта балалардың екі өлшемді қатар қойып, салыстыруға берілген тапсырмалар да көп:

- *Метір мен кезді* салыстырыңдар. Метір кезден неше бүршек артық? Метір кезден неше сәнтиметір артық?

- Бүршекті сәнтиметір мен өлшендер.

- Бүршек сәнтиметірден неше есе артық?

- Сәнтиметірден *дүйім* неше сәнтиметір артық?

- Дүйім сәнтиметірден неше есе ұзын?

Ғ.Бегәліұлының 1929 жылы жарық көрген «Есеп құралы» мен Делімбет ұлы Кенжебектің Ж.М.Боғданоп, Ш. Л.Каролкоптан аударған, 1936 жылы жарық көрген «Арифметикалық есеп кітабын» өзара салыстыру нәтижесінде Ғ.Бегәліұлының кітабы ұлттық сипатта жазылғанын, ал Делімбет ұлы Кенжебектің аударма кітабында түпнұсқадан ауытқымауға тырысқанын, сол кездегі саясат, идеологияның әсерін көреміз:

Ғ.Бегәліұлы «Есеп құралы» Қызылорда: Қазақғыстан, 1929	Ж.М.Боғданоп, Ш.Л.Каролкоп «Арифметикалық есеп кітабы». Аударған: Делімбет ұлы Кенжебек. Қызылорда: Қазақғыстан, 1936
Таутанның бір қалтасында 5 асығы, екінші қалтасында 4 асығы бар еді, ол асығының 3-ін жоғалтып алды. Енді қанша асығы қалды?	1932-жылдың январь айында партия мүшелерінің саны 1 632 816. кандидаттар саны 1250 345 еді. Партия мүшелері мен кандидатарының жалпы саны қанша болған?
Нұрым үйінің 9 түйе ақ пішені, 8 түйе шағыр пішені бар. Оның малын әлде де 4 түйе пішені керек. Барлығы ол малына неше түйе пішені дайарлайды?	1931 жылы партия қатарында 1 379 320 жұмысшы, 458 407 христиан, 228673 қызметші болған. Сонда 1931 жылы партия қатарында барлығы қанша мүше болған?
16 бала соқыр теке ойнап жүр. Солардың ішінде 9-ы еркек бала, қалғаны қыз балалар. Қыздар нешеу?	1928 жылы СССР-де жұмысшылар мен қызметшілер саны 11 591 000, 1932 жылы 22 360 000 болған. Сонда бірінші бес жылдықта СССР-де жұмысшылар мен қызметшілер саны қанша өскен?
Өр мал күніне қанша шөп жейді? 2 қараға жетісінде қанша шөп керек?	1931 жылдың март айында Германияда 4 374 000 жұмыссыздар болған, ал 1933 жылдың март айында жұмыссыздар саны 1 628 000 артқан. Сонда 1933 жылдың март айында Германияның жұмыссыздар саны қанша болған?

Гөрт атты тағалатуу үшін қанша таға керек?	1932 жылы СССР-дегі кәсіпшілік одақтары мүшелерінің 1 104 250-і сауатсыздар. 2 178 780-і шала сауаттылар болған; бұлардан 1 546 145 кісі сол жылы оқу қатарына тартылып оқытылған болса, оқу қатарына тартылмай қалғаны қанша?
Кійімді тігінші тигеді. Бұрын кійімді қол мен тігууші еді; енді машейна мен тігетін болды. Сәуленің әжесінің машыйнасы бар. Ол бір күнде 4 көйлек тигеді. Ол 12 көйлекті неше күнде тігіп бітіреді?	Патшалық Ресейде трикотаж фабрикасы 13 еді, сол 13 фабрикада 2500 жұмысшы болатын. 1932-жылы СССР-де сондай 44 фабрика, онда 68000 жұмысшы болған. Орта есеппен алғанда 1932-жылы бір фабрикадағы жұмысшы саны төңкерістен бұрынғы фабрикадағы жұмысшы санынан қанша артық?
Бір десетине шөпті 6 кісі бел орақ бен бір күнде шапты. 3 кісі сондай жерді неше күнде шауып бітіреді?	1931-жылы Сталинград тырақтыр зауыты орта есеппен суткасына 130 тырақтыр істеп шығарып тұрған, «Красный Путиловец» -90 тырақтыр, ал Қарқып тырақтыр зауыты 50 тырақтыр істеп шығарып тұрған. Сонда, 6 күн ішінде осы үш зауыт қанша тырақтыр істеп шығарып тұрған?
Таба нанды қақ бөліндер, оның жартысын тағы қақ бөліндер. Қандай бөлімдер шықты? Табаның 4/4-ін екіге бөліндер	Австрияның Вена дейтін қаласында 1913 жылы 523 еркек, 244 әйел өзін-өзі өлтірген; ал 1931 жылы 629 еркек, 508 әйел өзін-өзі өлтірген. Сонда Вена қаласында алғашқы жылдан кейінгі жыл ішінде өзін-өзі өлтірушілер саны қаншаға артқан?
Әжем екі пар қолғап тоқыды. Сыңар қолғапты ол күн тоқыды. Парын неше күнде тоқып бітіреді?	1931 жылы СССР-дың жүн тоқыма өнерлі кәсібінде істейтін жұмысшылардың орта мөлшерлі айлық жалақысы 74 сом 66 тиын болған еді. 1932 жылы жалақы 7 сом 47 тиынға өскен. Жұмысшы жалақысы 1932 жылы қанша болған?

Байқап отырғанымыздай, 1936 жылы жарық көрген «Арифметикалық есеп кітабында» сол кездегі саясат, идеология анық байқалады. Оқулық есеп шығара білуге баулумен қатар кеңестік идеологияны насихаттауды мақсат еткен. Сол себепті есеп, тапсырмалар совет үкіметін дәріптеуге, Ресейдегі зауыт, фабрикалардың саны, сауатсыздықпен күрес, партия мүшелерінің санына қатысты берілген; шетелді сынап, мінеу, патша үкіметінің тұсындағы ахуал мен кейінгі жағдайды салыстыра отырып, кеңес үкіметінің саясатын дәріптеу көзделген.

Сонымен, «Есеп құралдарындағы» етіс пен рай тұлғаларының қолданысын өзара салыстыру барысында оқулықтарда ырықсыз етіс тұлғалары жиі қолданылғаны; бұйрық рай мен ашық рай жиі кездескенін байқаймыз. Латын графикасымен жарық көрген оқулықтарда, оның ішінде есеп құралдарында да сол кездегі саясат, идеология анық көрінеді. Тіпті грамматикалық категориялардың берілуінде де саясат ықпалы байқалады. Соған байланысты өздік етіс пен өзгелік етіс тұлғалары өте аз берілген. Көбінесе сабақты етістіктер арқылы берілген. Делімбет ұлы Кенжебектің Ж.М.Боғданоп, Ш.Л.Карлоптан аударған, 1936 жылы жарық көрген «Арифметикалық есеп кітабымен» салыстырғанда Ғ.Бегәліұлының 1929 жылы жарық көрген «Есеп құралында» ұлттық сипат басым, оқушылардың жас ерекшелігі, есеп құралының күнделікті өмірде пайдалы болу жағы да көзделген. Етіс, рай тұлғаларының мағыналары мен көрсеткіштерінде бүгінгі қолданысынан айтарлықтай өзгеріс жоқ екеніне көз жеткіздік.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы. – Астана: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2017. – 752 б.
[2] Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
[3] Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 624 б.
[4] Ы. Маманов. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Құраст: ф.ғ.д. Ғ.Әнес. – Алматы: - Абзал-Ай, 2004. – 640 б.
[5] Ғ.Бегәліұлы. Есеп құралы. Қызылорда: Қазақғыстан, 1929 ж.
[6] Ж.М.Боғданов, Ш. Л.Каролкоп «Арифметикалық есеп кітабы». Аударған: Делімбет ұлы Кенжебек. Қызылорда: Қазақғыстан, 1936

МРНТИ 16.21.41

А.Д. Кегенбекова

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға лаборанты,
PhD докторант, Алматы, Қазақстан

XX ҒАСЫР БАСЫНДА ЖАРЫҚ КӨРГЕН САРБАТЫР ҰЛЫ ОМАРДЫҢ «БОТАНИКА» ОҚУЛЫҒЫНДАҒЫ ЕСІМШЕ МЕН КӨСЕМШЕ ТҮЛҒАЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Аннотация. XX ғасыр басында қазақ тіліндегі оқулықтар көптеп шыға бастады. Оларды екі топқа бөліп қарастырамыз. Біріншісі, қазақ ғалымдарының жазған төл оқулықтары, екіншісі, аударма оқулықтар. Қай-қайсысы болмасын бұл оқулықтар тілдік бірліктердің сол кезеңдегі қолданыс ерекшелігінен құнды ақпарат бере алады.

Мақалада Сарбатыр ұлы Омардың «Ботаника» оқулығындағы есімше мен көсемше тұлғалары және олардың қолданысы мысалдармен талданып көрсетілген.

Тірек сөздер: есімше, көсемше, XX ғасыр басындағы оқулықтар, шақ, рай

А.Д. Кегенбекова

старший лаборант Института языкознания имени А. Байтұрсынова,
докторант PhD
Алматы, Қазақстан

ФОРМЫ ПРИЧАСТИЙ И ДЕЕПРИЧАСТИЙ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В УЧЕБНИКЕ ОМАРА САРБАТЫРУЛЫ «БОТАНИКА», ИЗДАННОМ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация. В начале XX века стало появляться множество учебников на казахском языке. Их можно разделить на две группы. Первая – это оригинальные учебники, написанные казахскими учеными, вторая – это переводные учебники. В любом случае эти учебники могут предоставить ценную информацию об особенностях использования языковых единиц в рассматриваемый период.